

DOI 10.33099/2618-1614-2019-9-4-20-26

УДК 351.37.046.16

В. В. Тюрін,*кандидат військових наук, доцент, начальник інституту авіації та протиповітряної оборони Національного університету оборони України імені Івана Черняховського, полковник,***А. Г. Салій,***кандидат військових наук, доцент, заступник начальника інституту авіації та протиповітряної оборони Національного університету оборони України імені Івана Черняховського, полковник,***М. В. Кас'яненко,***кандидат військових наук, заступник начальника кафедри радіотехнічних та спеціальних військ інституту авіації та протиповітряної оборони Національного університету оборони України імені Івана Черняховського, полковник,***П. В. Опенько,***кандидат технічних наук, начальник науково-дослідного відділу інституту авіації та протиповітряної оборони Національного університету оборони України імені Івана Черняховського, полковник,***О. Р. Мартинюк,***кандидат технічних наук, доцент кафедри авіації інституту авіації та протиповітряної оборони Національного університету оборони України імені Івана Черняховського, полковник*

Обґрунтування моделі підготовки фахівців Повітряних Сил у сучасних умовах

У статті викладені погляди авторів на формування перспективної моделі підготовки офіцерів Повітряних Сил, запропонованої в процесі реформування системи військової освіти та підготовки військовослужбовців Збройних Сил України. Враховуючи особливості системи вищої освіти України для розробки перспективної системи освіти та підготовки фахівців Повітряних Сил запропоновано використовувати комплексну систему освіти і підготовки у складі навчальних закладів НАТО і національних навчальних закладів держав – членів НАТО, що містить три функціональні складові: академічну освіту, професійну підготовку та вдосконалення фахової компетентності. Проведені дослідження дали змогу визначити переваги й недоліки запропонованої системи освіти і підготовки, визначити завдання, які потребують вирішення для успішної реалізації запропонованої моделі. Ключові слова: система вищої військової освіти, якість підготовки військових фахівців, система військової освіти та підготовки військовослужбовців Збройних Сил України.

© В. В. Тюрін, А. Г. Салій, М. В. Кас'яненко, П. В. Опенько, О. Р. Мартинюк, 2019

Центральне завдання освіти – виховати волю та вміння навчатися; навчальні заклади повинні випускати не людей, які вже вивчилися, а людей, які постійно навчаються.

Ерік Хоффер

Постановка проблеми в загальному вигляді. Після опублікування у 2016 р. нової стратегії об'єднаних повітряних сил НАТО «Спільна авіація після Варшавського саміту 2016 року – невідкладні пріоритети», однією з ключових тез якої є інтеграція повітряних сил з іншими родами військ із метою набуття спроможностей для проведення операцій «об'єднаних сил», яка проходить в кількох операційних середовищах: на суші, на морі, в повітрі, в космосі та в кіберпросторі, відбулися суттєві зміни в системі освіти і підготовки, особливо офіцерів повітряних сил, як навчальних закладів НАТО, так і країн – членів Альянсу [1].

Вище керівництво нашої держави задекларувало набуття Збройними Силами України повної взаємосумісності зі збройними силами держав – членів НАТО, що означає необхідність проведення реформування системи військової освіти і підготовки військовослужбовців, у тому числі в Національному університеті оборони України імені Івана Черняховського [2].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На сторінках фахових видань раніше висвітлювалися питання щодо можливих напрямів та варіантів реформування системи військової освіти і підготовки військовослужбовців [3–9]. Так, у роботі [3] викладені погляди авторів на характерні риси формування нової парадигми військової освіти, яка відповідає потребам Збройних Сил України та міжнародним стандартам якості підготовки військовослужбовців, зумовлює реалізацію в контексті військової реформи таких із них: забезпечення її правових основ; визначення та усунення сукупності чинників, що зумовлюють проблеми вдосконалення військової освіти; визначення цілей, принципів і завдань формування нової системи військової освіти; окреслення структури підготовки військових фахівців, системи підготовки офіцерських кадрів, її наукове та високотехнологічне забезпечення; побудова системи забезпечення якості військової освіти.

У роботі [4] військова освіта представлена як важлива складова забезпечення національних інтересів і національної безпеки провідних країн світу, обґрунтовані її цілі, закономірності, принципи, визначені інфраструктура, структура та зміст військової освіти, організаційно-методичні засади й основні домінанти підготовки військових фахівців, загальні тенденції розвитку національних військових освітніх систем.

Автори [5] навели сучасні підходи, форми і способи здійснення провідними країнами світу політики безпеки та оборони, захисту своїх національних інтересів, ведення збройної боротьби, показавши при цьому роль і значення

Збройних Сил України, системи військової освіти як важливих інтелектуальних складових системи безпеки та оборони держави, з обґрунтуванням основних напрямів і шляхів подальшого розвитку системи військової освіти.

У роботах [6–8] розглянуто вищу освіту, у тому числі військову, як історично сформований соціальний інститут, відповідальний за спадковість, накопичення й відтворення наукових знань. За результатами розгляду визначено, що збереженню освітнього, наукового потенціалу та зміцненню основних науково-педагогічних шкіл належить особлива роль, визначені завдання, котрі мають вирішуватися силами вчених вищих військових навчальних закладів, щодо створення інноваційних технологій, які органічно поєднують глибокі наукові дослідження з освітнім процесом та забезпечують розвиток людського капіталу сектору безпеки та оборони України.

Автори [9] сформулювали мету проекту та базові компоненти, визначили основні завдання й етапи реалізації проекту управління змінами щодо розвитку системи військової освіти на засадах програмно-проектного менеджменту.

Автори цих статей зробили значний концептуальний внесок і заклали теоретичні основи майбутньої системи військової освіти та підготовки військовослужбовців. Проте, як уже зазначалося, запропоновані напрями й варіанти реформування мають переважно концептуальний характер і можуть бути лише частково реалізовані на теперішній час.

Саме тому питання реформування системи військової освіти і підготовки військовослужбовців з метою набуття Збройними Силами України повної взаємосумісності зі збройними силами держав – членів НАТО є актуальним.

Метою статті є формування перспективної моделі підготовки фахівців Повітряних Сил в процесі реформування системи військової освіти і підготовки військовослужбовців Збройних Сил України.

Виклад основного матеріалу. Ретельне вивчення та глибокий аналіз освітніх програм системи освіти і підготовки фахівців Повітряних Сил навчальних закладів НАТО, а саме Римського оборонного коледжу [10], Балтійського оборонного коледжу [11], Школи НАТО в Обераммергау [12] і національних закладів освіти: Королівського військового коледжу Канади [13], Академії управління Бундесверу [14], Академії воєнного мистецтва Республіки Польща [15], Коледжу об'єднаних штабів Національного університету оборони США [16], показав, що підготовка в навчальних закладах НАТО дещо відрізняється від підготовки в національних навчальних закладах країн – членів Альянсу.

Так, підготовка в навчальних закладах НАТО зосереджена виключно на професійній підготовці, тобто проходженні L-курсів. Така підготовка спрямована на набуття офіцерами виключно військово-професійних компетентностей без прив'язки до конкретної посади, тобто підготовка прив'язана до військових звань. Після проходження курсу L-2 офіцер повітряних сил набуває компетентнос-

тей, які дають йому право обіймати посади офіцера органу військового управління на рівні командування компоненти (Component command), після проходження курсу L-3 – обіймати керівну посаду органу військового управління на рівні командування компоненти (Component command) або офіцера органу військового управління на рівні Об'єднаного міжвидового штабу (Joint Headquarters), після проходження курсу L-4 – обіймати керівну посаду органу військового управління на рівні Об'єднаного міжвидового штабу (Joint Headquarters) або офіцера органу військового управління на рівні Вищого штабу союзницьких сил (SHAPE).

Водночас підготовка в навчальних закладах країн – членів Альянсу охоплює як освіту, так і підготовку. В одних країнах передбачене набуття офіцерами ступеня магістра у військовій галузі (США, Велика Британія), в інших – ступеня магістра в цивільних галузях (ФРН, Франція). Професійна підготовка поділяється на дві підсистеми: професійна підготовка й удосконалення фахової компетентності. Професійна підготовка має таку саму структуру, що й у навчальних закладах НАТО, за винятком того, що в одних країнах, наприклад у Канаді, підготовка здійснюється без прив'язки до виду збройних сил, в інших – з такою прив'язкою (США, ФРН).

Аналіз цих варіантів показав, що військово-навчальні заклади повітряних сил для професійної підготовки офіцерів у Великій Британії, Франції та ФРН підпорядковані командуванням підготовки кадрів, а у військово-повітряних силах США вони об'єднані в Університет військово-повітряних сил, який за своїм значенням прирівнюється до командування. Ці навчальні заклади дають професійну освіту молодшим і старшим офіцерам (крім офіцерів у званні полковника), які можуть бути використані на командних, штабних та рівних їм посадах у підрозділах і частинах, у штабах з'єднань, об'єднань, командувань військово-повітряних сил, а також в управліннях військових міністерств і відомств.

Об'єднані військово-навчальні заклади збройних сил призначаються для підготовки офіцерів (генералів), які займають керівні та відповідальні посади в міністерствах оборони, інших військових установах, головних штабах, а також вищі командні посади.

У системі отримання офіцерами вищої професійної освіти можна умовно виокремити підготовку тактичного, оперативного і стратегічного рівнів, кожен з яких у різних країнах має свої специфічні особливості, котрі полягають у методиці викладання, термінах навчання тощо. Підготовку тактичного рівня одержують молодші офіцери, які мають військові звання до капітана. Ця найчисленніша категорія офіцерського складу навчається в школах, коледжах і курсах підвищення кваліфікації. Випускники займають командні і штабні посади в авіаескадрильї, служать у штабах частин і відповідних їм військових організаціях. До навчальних закладів підготовки першого ступеня у військово-повітряних силах США належить, наприклад, школа офіцерів, яку щорічно закінчують близько 2400

осіб, у Великій Британії – авіаційний коледж, у Франції – штабна школа, у ФРН – курси підвищення кваліфікації.

Підготовку оперативного рівня проходять старші офіцери у званнях до підполковників. Вона відрізняється більш об'єднаними спеціалізаціями порівняно з підготовкою першого ступеня, адже її проходить офіцерський склад, тісно пов'язаний з безпосереднім плануванням і проведенням операцій і бойових дій, організацією взаємодії з іншими родами військ, а також всебічного забезпечення. Тому в деяких країнах (США і Велика Британія) існують кілька навчальних закладів підготовки оперативного рівня, які належать повітряним силам або є спільними для всіх видів збройних сил. Такими навчальними закладами є: у США – Військово-повітряний коледж і Командно-штабний коледж; у Великій Британії – Військова академія міністерства оборони Великої Британії (загальна для всіх видів збройних сил; курси підготовки середнього командно-штабного складу призначені для навчання офіцерів у званнях майора і підполковника; при цьому представники окремих видів збройних сил проходять підготовку окремо; підготовка представників усіх родів повітряних сил здійснюється за індивідуальними програмами для кожної військово-облікової спеціальності); у Франції – Вища школа повітряних сил; у ФРН – Академія управління Бундесверу, де навчання проводиться у спільних групах за видовим принципом. Важливе місце в освітньому процесі цих навчальних закладів відводиться практичним тренуванням спільно зі слухачами навчальних закладів сухопутних військ і військово-морських сил. На тренуваннях відпрацьовуються планування та організація взаємодії авіації із сухопутними військами і військово-морськими силами, вивчається порядок застосування бойової техніки та озброєння.

Підготовка третього ступеня поширюється на старших офіцерів і генералів віком до 50 років. Вона організовується: у США – в Національному військовому коледжі, штабному коледжі та промисловому коледжі; у Великій Британії – в Королівському коледжі оборони; у Франції – в Інституті вищих досліджень національної оборони, Центрі вищих військових досліджень; у ФРН – в Академії управління Бундесверу. У програмах об'єднаних військово-навчальних закладів передбачається вивчення: економіки та політики основних країн світу; військової стратегії; структури й озброєння військово-повітряних сил та їхніх завдань в операціях; способи ведення авіацією самостійних бойових дій, взаємодія її із сухопутними військами й військово-морськими силами; управління у воєнний час авіаційними з'єднаннями та об'єднаннями; матеріально-технічне забезпечення військ та інші питання. Програма навчання у військово-навчальних закладах складена так, щоб слухачі вивчали лише дисципліни, засвоєння яких допоможе їм кваліфіковано виконувати службові обов'язки. Крім того, в усіх країнах існує ціла низка центрів перепідготовки та підвищення кваліфікацій. Так, у ФРН сухопутні війська мають 16 центрів, повітряні сили – 9, військово-морські

сили – 4, де здійснюється безпосередня підготовка офіцерів до виконання обов'язків за посадою, тобто офіцер набуває професійно-спеціальних компетентностей.

На прикладі країн Балтійського регіону розгляньмо структуру національної системи професійної військової підготовки. Курс L-2 представлений командно-штабним курсом повітряних сил. Підготовка офіцерів штабу повітряної компоненти здійснюється у Військовій академії Литви протягом 17 тижнів, які охоплюють 600 годин під керівництвом викладача та 250 годин самопідготовки. Курс L-3 представлений об'єднаним командно-штабним курсом Генерального штабу, що проводиться в Балтійському оборонному коледжі, обсягом 60 ЄКТС. При цьому на курсі L-2 здійснюється підготовка офіцерів у військових званнях до капітана для штабів тактичної компоненти, а на курсі L-3 проходять підготовку офіцери у військовому званні майор-підполковник для призначення в об'єднані штаби.

Крім того, слухачі можуть отримати магістерській ступінь за спеціальністю «Військове лідерство та безпека». Відповідно до правил вступу слухач приймає рішення щодо проходження магістерської підготовки одразу після вступу на курс L-3. Магістерська підготовка має обсяг 90 ЄКТС і триває впродовж трьох семестрів, з яких два семестри (60 ЄКТС) – це підготовка на курсі L-3 у Балтійському оборонному коледжі, а третій семестр (додатково 30 ЄКТС), разом з написанням магістерської роботи, проходить у Латвійській національній академії оборони.

Слід зазначити, що система підготовки та освіти НАТО охоплює індивідуальну й колективну підготовку (рис. 1). Ця система регламентується ієрархією керівних документів – від «Політика: освіта, підготовка, навчання та оцінювання», яка видається Військовим комітетом НАТО, до директив, котрі видаються спільно двома стратегічними командуваннями [17–20]. Наведені керівні документи становлять базу для організації та провадження освітньої діяльності як у навчальних закладах НАТО, так і в національних закладах держав – членів Альянсу (Центрів удосконалення / Centers Of Excellence) і партнерів НАТО.

При цьому всі навчальні заклади, котрі здійснюють підготовку фахівців для збройних сил Альянсу, мають проходити акредитацію, що висуває низку вимог щодо відповідності закладу освіти певним критеріям, алгоритм проведення якої визначається Директивою з освіти та індивідуальної підготовки. Крім того, визначені керівними документами НАТО освітні та підготовчі курси підлягають сертифікації відповідно до трьох категорій: «включені до списку», «вибрані» та «затверджені» [17].

Слід відмітити, що «затверджені» курси проводяться лише акредитованими в НАТО навчальними закладами, задовольняють потреби НАТО і відповідають вимогам Директиви з освіти та індивідуальної підготовки, а курси, які мають категорію «включені до списку» в основному знайомлять з національними можливостями і мають широкий спектр навчальних цілей.

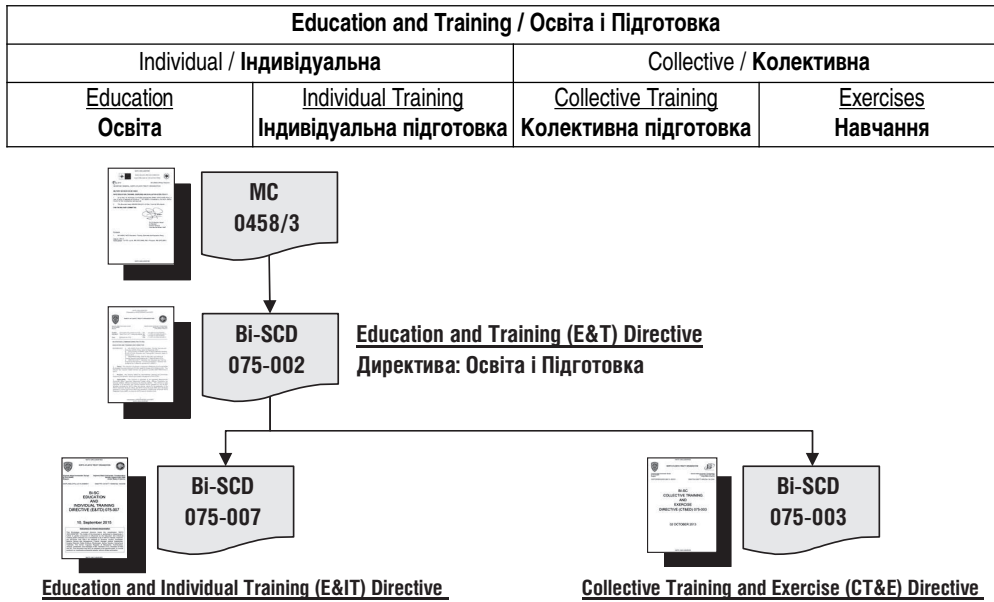

Рис. 1. Структурна схема системи підготовки й освіти НАТО

Водночас керівництво нашої держави ухвалило рішення та вживає заходів щодо імплементації національного освітнього середовища до європейського [21]. Цей процес також передбачає процес проведення акредитації, але, на відміну від підходів НАТО, не навчального закладу, а освітніх програм, які реалізуються закладом вищої освіти. Міністерство освіти і науки України затвердило низку стандартів вищої освіти 25-ї галузі

знань «Воєнні науки, національна безпека, безпека державного кордону» та Положення про акредитацію освітніх програм [22]. Вивчення й аналіз цих документів показав, що вони висувають низку вимог, не ідентичних тим, що висуваються документами НАТО.

Таким чином, під час розробки перспективної моделі підготовки офіцерів Повітряних Сил Збройних Сил України були визначені вказані вище вимоги (рис. 2).

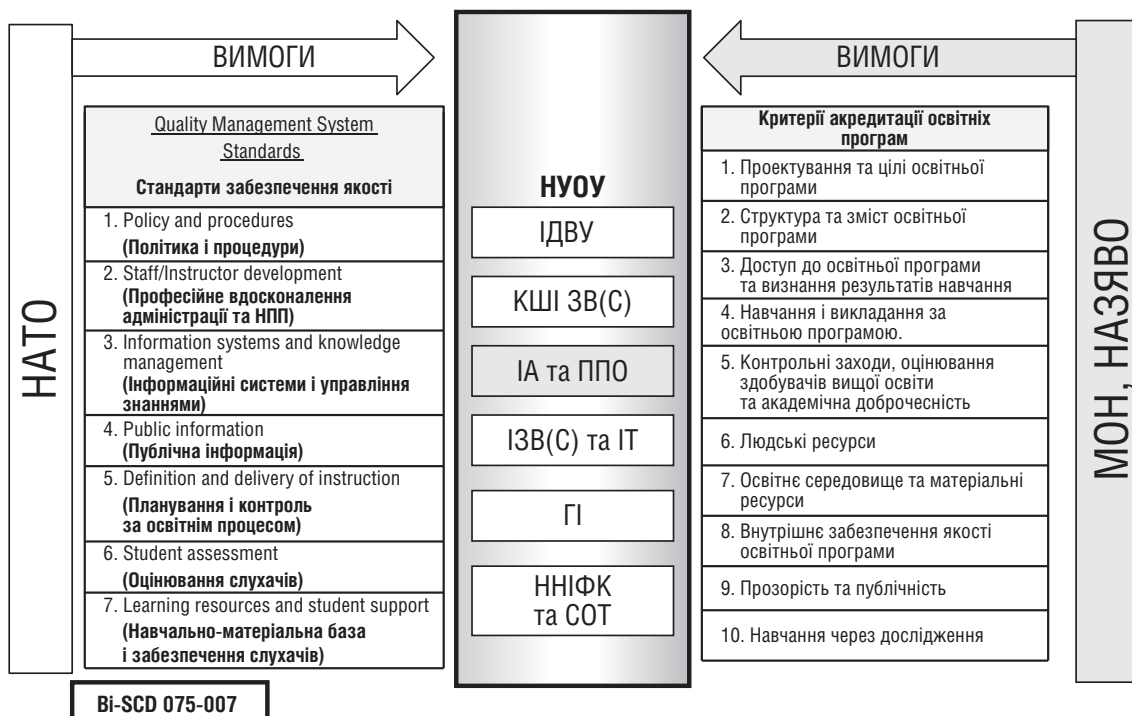

Рис. 2. Вимоги, що висуваються до перспективної моделі підготовки фахівців Повітряних Сил Збройних Сил України

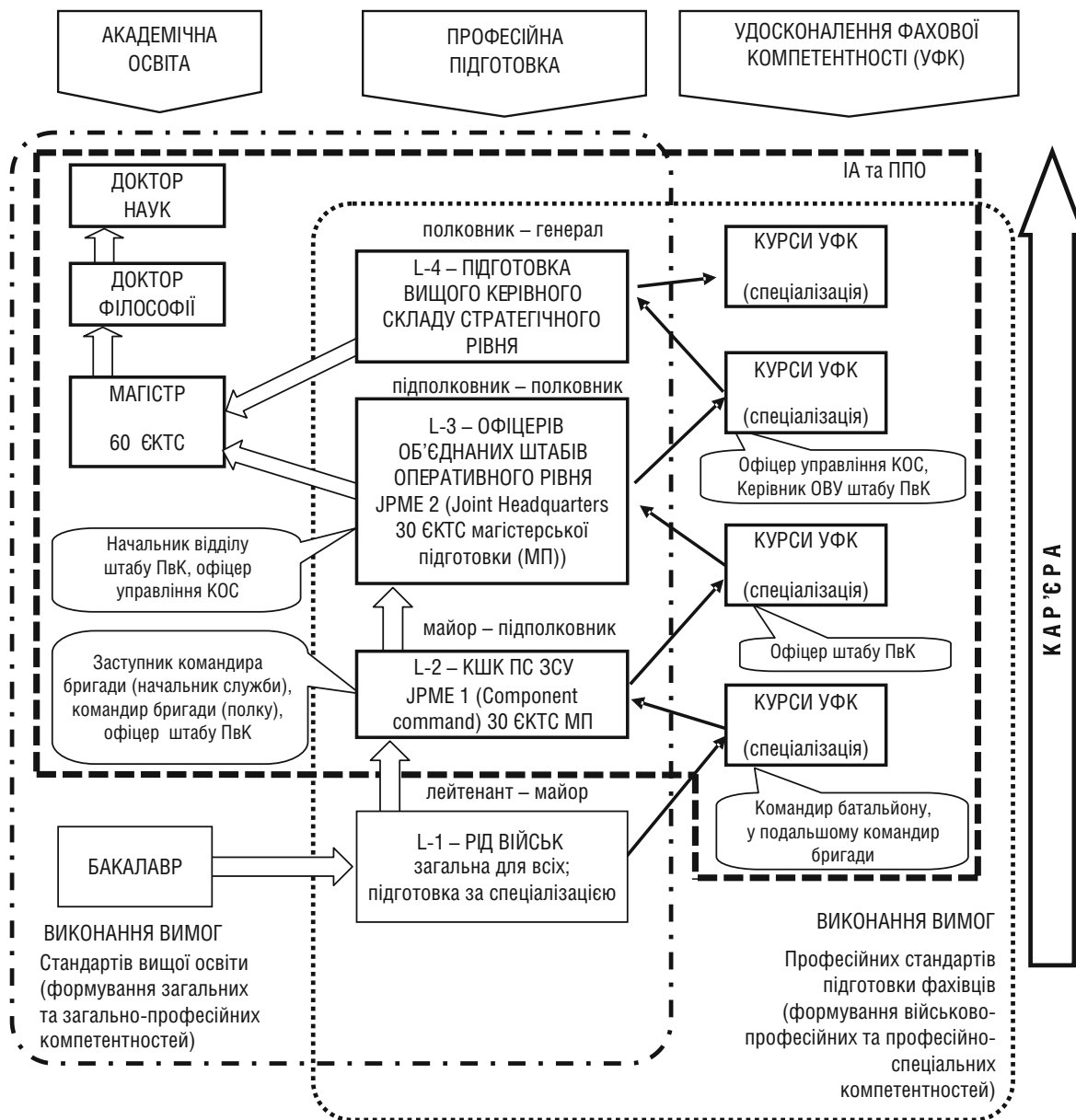

Рис. 3. Перспективна модель системи освіти і підготовки фахівців Повітряних Сил Збройних Сил України

Для того, щоб бути одним з провідних вищих військових навчальних закладів України, національному закладу вищої освіти необхідно виконати вимоги Стандартів вищої освіти України, а для того, щоб співпрацювати з навчальними закладами НАТО і бути взаємосумісними з ними – вимоги керівних документів НАТО.

Виходячи з викладеного, для розробки перспективної системи освіти і підготовки фахівців Повітряних Сил пропонується взяти за основу систему освіти й підготовки в комплексі як навчальних закладів НАТО, так і національних навчальних закладів держав – членів НАТО, яка наведена на *рисунку 3* і складається з трьох функціональних складових: академічної освіти, професійної підготовки та вдосконалення фахової компетентності.

Для розробки змісту підготовки на курсі L-2 було проаналізовано та порівняно склад і функціональні завдання повітряних командувань (ПвК) та Командування об'єднаних сил (КОС) із аналогічними структурами НАТО. Це дало змогу стверджувати, що ПвК може бути прирівняне до командування авіаційної компоненти (Air Component command), а КОС – до об'єданого штабу (Joint Headquarters). Виходячи із цього, пропонується на курсі L-2 здійснювати підготовку офіцерів органу військового управління на рівні командування авіаційної компоненти (ПвК), а на L-3 – керівника органу військового управління на рівні командування авіаційної компоненти або офіцера органу військового управління на рівні КОС. При цьому вважається за доцільне підготовку на курсі L-2

проводити за видовою належністю, а на L-3 та L-4 – об'єднану. Проте, зважаючи на перехідний період реформування Повітряних Сил, на курсі L-2 на даний час необхідно залишити підготовку офіцерів рівня командира бригади з подальшою поступовою відмовою від неї.

Перш ніж офіцер прибуде до університету на навчання на курс L-2, він має пройти курси вдосконалення фахової компетентності рівня командира батальйону (начальника служби штабу бригади), а надалі – командира бригади, які пропонується організувати на базі кафедр інституту авіації та протиповітряної оборони. Після закінчення курсу L-2 офіцери проходять курси вдосконалення фахової компетентності, де набуватимуть професійно-спеціальних компетентностей, необхідних їм для призначення на певні посади. Пропонується, що кафедри всіх інститутів братимуть участь у курсах L-3 та L-4 у межах виділеного навчального навантаження.

Крім того, пропонується в сертифікатах про закінчення Командно-штабних курсів Повітряних Сил L-2, а також курсів підвищення фахової компетентності вказувати обсяг навчального навантаження в ЄКТС з метою подальшого врахування їх у магістерській підготовці як освітніх компонентів, котрі сприятимуть набуттю здобувачем вищої освіти військово-професійних і професійно-спеціальних компетентностей і досягненню програмних результатів навчання.

Проведені дослідження дали змогу визначити переваги й недоліки запропонованої системи освіти та підготовки.

Так, до переваг цієї системи можна віднести:

- адаптованість до системи освіти та підготовки як держав – членів НАТО, так і країн Європейського Союзу;
- система повною мірою відповідає вимогам керівних документів щодо забезпечення кар'єрного росту військово-вслужбовців;
- дає змогу визнавати документи закладів освіти НАТО без додаткової нострифікації;
- забезпечується дуальна система освіти, студентоцентричність, академічна мобільність;
- створюється можливість сертифікації як за стандартами НАТО, так і акредитації за вимогами Міністерства освіти і науки України;
- гнучкість системи.

До недоліків у перехідний період можна віднести:

- невідповідність існуючих державних нормативних документів, що регламентують систему військової освіти та підготовки, нормативним документам системи освіти країн Європи й НАТО;
- складність підготовки навчально-методичних матеріалів у зв'язку з відсутністю нових доктринальних документів;
- надмірне навантаження на науково-педагогічних та наукових працівників під час перехідного періоду;
- тривалий термін впровадження наведеної системи (три-п'ять років);

- відсутність нострифікованих дипломів для забезпечення академічної мобільності науково-педагогічних та наукових працівників.

Завданнями для побудови даної системи та усунення наведених недоліків у перехідний період були визначені:

- термінове внесення змін до нормативних документів, які регламентують систему військової освіти та підготовки;
- своєчасне впровадження доктринальних документів з метою якісної підготовки навчально-методичних матеріалів;
- якісне планування рівномірного навантаження на науково-педагогічних та наукових працівників під час перехідного періоду;
- обов'язкове оволодіння науково-педагогічними та науковими працівниками іноземною мовою (на рівні не нижче СМР-3);
- переведення видових вищих військових навчальних закладів на підготовку виключно бакалаврів;
- проведення процедури нострифікації дипломів для забезпечення академічної мобільності науково-педагогічних та наукових працівників за стандартами Європейського Союзу (НАТО).

Запровадження зазначеної системи освіти та підготовки дасть змогу створити умови для набуття професійних компетентностей випускниками – офіцерами Повітряних Сил і брати активну участь у проведенні спільних навчань і заходів колективної підготовки як Збройних Сил України, так і країн – членів НАТО.

Перспективи подальших досліджень. Напрямом подальших досліджень є створення внутрішньої системи оцінювання якості освіти і підготовки, подальша взаємодія зі стейкхолдерами як під час підготовки нормативних документів, так і в освітньому процесі.

Перелік літератури

1. Joint Air Power Following the 2016 Warsaw Summit. Urgent Priorities / Joint Air Power Competence Centre [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.japcc.org/portfolio/airpowerafterwarsaw/>.
2. Візія Генерального штабу ЗС України щодо розвитку Збройних Сил України на найближчі 10 років / Міністерство оборони України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mil.gov.ua/news/2020/01/11/viziya-generalnogo-shtabu-zs-ukraini-shhodo-rozvitku-zbrojnih-sil-ukraini-na-najblizhchi-10-rokiv/>.
3. Щипанський П. В. Формування нової парадигми військової освіти / П. В. Щипанський, Р. І. Тимошенко, С. М. Салкудан // Наука і оборона. – 2017. – № 2. – С. 37–42.
4. Приходько Ю. І. Підготовка військових фахівців у провідних країнах світу: основоположні засади та тенденції / Ю. І. Приходько // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. – 2017. – № 3 (67). – С. 285–299.
5. Телелим В. М. Військова освіта в системі безпеки та оборони держави / В. М. Телелим, Р. І. Тимошенко, Ю. І. Приходько // Наука і оборона. – 2013. – № 4. – С. 21–28.

6. Полторак С. Т. Трансформація системи військової освіти України на шляху до досягнення стандартів НАТО / С. Т. Полторак // Наука і оборона. – 2018 – №2. – С. 3–10.
7. Пунда Ю. В. Освіта – головна інвестиція в розвиток людського капіталу сектору безпеки і оборони України / Ю. В. Пунда // Наука і оборона. – 2018. – №1. – С. 34–40.
8. Сиротенко А. М. Інновації в системі підготовки військових фахівців з вищою освітою: поняття, сутність, спрямованість / А. М. Сиротенко, С. О. Богунов, Ю. І. Приходько // Наука і оборона. – 2018. – № 3. – С. 38–46.
9. Артамощенко В. С. Управління змінами щодо розвитку системи військової освіти на засадах програмно-проектного менеджменту / В. С. Артамощенко, О. Ю. Фаворська // Наука і оборона. – 2019. – № 3. – С. 40–44.
10. NATO Defense Colledge [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ndc.nato.int>.
11. Baltic Defence College [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.baltdefcol.org>.
12. NATO School Oberammergau [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.natoschool.nato.int>.
13. Royal Military College of Canada [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rmc.ca/index-eng.asp>.
14. Führungsakademie der Bundeswehr [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.fueakbw.de>.
15. Akademia Sztuki Wojennej [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.akademia.mil.pl>.
16. Joint Forces Staff College [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.au.af.mil/au/awc>.
17. MC 0458/3 (Final), NATO Education, Training, Exercise and Evaluation (ETEE) Policy, dated 03 September 2014.
18. BI-SC Education and Training Directive (E&TD) 075-002. September 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://ciedcoe.org/index.php/docman/ptf-reference-docs/377-bi-sc-directive-075-002-education-and-training-directive-nu0709-inv/file>.
19. BI-Strategic Command Education and Individual Training Directive (E&ITD) 075-007. 10 September 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.act.nato.int/images/stories/structure/jft/ptecs/etd-075-007.pdf>.
20. BI-SC Collective Training and Exercise Directive (CT&ED) 075-003. 02 October 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.act.nato.int/images/stories/structure/jft/bi-sc-75-3_final.pdf.
21. Стратегія Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти до 2022 р. [Електронний ресурс] / Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти. – Режим доступу : <https://naqa.gov.ua/місія-та-стратегія-агентства>.
22. Положення про акредитацію освітніх програм, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти : наказ Міністерства освіти і науки України № 977 від 11 липня 2019 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0880-19>.